

УДК 37.013.42

ТРЕТИРУВАННЯ У ШКІЛЬНОМУ СЕРЕДОВИЩІ ТА ПРИЧИНИ ЙОГО ВИНИКНЕННЯ

Гайдамашко Ірина Аркадіївна

м.Хмельницький

Актуальність матеріалу, викладеного у статті, обумовлена зростанням у сучасних загальноосвітніх навчальних закладах випадків третирування. У статті здійснено порівняльний аналіз понять «третирування», «булінг», «мобінг»; розкрито сутність та зміст явища «третирування», охарактеризовано його ознаки, форми, рольову структуру, особистісні риси «агресора» та «жертви». Розкрито причини виникнення третирування у загальноосвітньому навчальному закладі. Розглянуто нормативно-правові документи щодо профілактики зазначеної проблеми.

Ключові слова: третирування, булінг, мобінг, шкільне середовище, агресія.

Постановка проблеми. На сучасному етапі розвитку українського суспільства система соціальних відносин супроводжується змінами, які мають не лише позитивний, але й негативний характер. Аналіз наукової літератури і практики суспільного буття свідчить про тенденцію поширення явища третирування («булінг» або «мобінг») у загальноосвітніх навчальних закладах, яке полягає у систематичному переслідуванні та знущанні одних учнів над іншими.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У соціологічній, психологічній та соціально-педагогічній літературі проблема третирування знайшла висвітлення у працях вітчизняних (О. Барліт, М. Докторович, О. Дроздов, Л. Лушлай, В. Ролінський, С. Стельмах, А. Чернякова та ін.) та зарубіжних (В. Бесаг, І. Конн, Х. Лейман, Д. Лейн, Д. Олвеус, М. Сольберг, М. Шафер та ін.) учених. Варто зазначити, що найбільш ґрунтовні напрацювання щодо профілактики третирування у шкільному середовищі належать Д. Олвеусу.

Мета – охарактеризувати сутність третирування у шкільному середовищі та розкрити причини його виникнення.

Виклад основного матеріалу. Актуальність дослідження проблеми третирування в освітньому середовищі зумовлена не лише темпами її поширення, а й небезпечними наслідками як для учасників булінгу, так і для всього суспільства. Проблема третирування у шкільному середовищі існує уже давно, проте особлива увага їй приділяється в останні десятиріччя. Підтвердженням цьому є висвітлення означеної проблеми у радянському фільмі «Чучело» (1983р.), а також у сучасних кінострічках «Клас» (2007р.), «Школа» (2009р.) та ін. Явище третирування у сучасному загальноосвітньому навчальному закладі стає міжнародною проблемою, яка потребує ґрунтовного дослідження та розробки ефективних заходів її попередження та подолання.

Аналіз наукових джерел з проблеми дослідження свідчить про відсутність єдиної точки зору щодо трактування поняття «третирування». Окрім того, як синоніми цьому поняттю використовуються «мобінг» та «булінг». В наукових джерелах термін «булінг» («bullying») означає від англ. bully – задира, хуліган, термін «мобінг» («mobbing») перекладається від англ. mob – натовп, тобто напад групою, а термін «третирування» означає – від англ. threat – погроза. Розглянемо їх більш детально.

У науковій літературі, присвяченій проблемі третирування, представлено багато визначень цього явища. Так, П. Хайнман один із перших застосував поняття «моббінг», визначаючи його як колективний напад на одну людину, яка заважає групі займатися своєю діяльністю. К. Лоренц визначив моббінг як об'єднання групи школярів проти іншого учня, який відрізняється від них.

Х.Лейман розглядає термін «моббінг» як «психологічне тероризування», ворожі неетичні комунікативні дії систематичного характеру, спрямовані на певного індивіда. Науковець визначає моббінг як соціальну взаємодію, через яку одна людина зазнає нападів іншої людини (іноді декількох) майже щодня впродовж тривалого періоду (декількох місяців), що викликає у жертви стан безпомічності і виключення з групи» [8]. Окрім того, аналізуючи поняття булінг і мобінг, вчений підкреслював, що перше викорис-

товується для позначення феномена третирування учнів в освітніх закладах, а другим позначається третирування працівників на роботі.

Л.Кішлі вважає, що основною характеристикою булінгу є емоційне приниження, образа почуттів людини, що призводить до виключення її з групи. Дослідниця зазначає, що булінг – це агресивна поведінка, яка спрямована на приниження почуттів, висловлювання негативних емоцій і принизливих оцінок щодо іншої людини [4, с. 3]. В. Бесаг стверджує, що булінг – поведінка, яка може бути визначена як неодноразовий напад – фізичний, психологічний, соціальний або вербальний – тими, чия влада формально або ситуативно вище, на тих, хто не має можливості захиститися, з наміром заподіяти страждання для досягнення власного задоволення. Це визначення підкреслює особливий аспект наміру «кривдника»

Досліджуючи проблему шкільного насилля та агресії, Д. Олвеус розширив поняття «мобінг» інтелектуальними та психолого-педагогічними аспектами та увів новий термін «булінг». Науковець розкриває сутність терміну «булінг» як ситуацію, в якій учень є об'єктом негативних дій з боку одного або кількох більш сильніших/авторитетних учнів, третирування – використання чийсь сили, статусу, соціального положення для залякування, нанесення шкоди або приниження іншої, що має меншу силу чи статус [5;9]. Аналіз наукових робіт Д. Олвеуса, дає можливість визначити основні риси третирування: систематичність, нерівність фізичних, соціальних можливостей покладені в основі відносин між жертвою та агресором, взаємовідносини переслідувача і жертви.

Таким чином, аналізуючи точки зору науковців щодо трактування поняття третирування, мобінг та булінг можна зробити висновок, що стосовно шкільного середовища більш доцільним є використання термінів булінг або шкільне третирування.

У психолого-педагогічній літературі «шкільне третирування» прийнято розглядати, як сукупність соціальних, психологічних та педагогічних проблем, охоплюючих процес тривалого фізичного чи психологічного насилля зі сторони індивіда або групи по відношенню до індивіда, що не в змозі захистити себе у даній ситуації [3, с. 14].

У контексті дослідження проблеми третирування необхідно розглянути форми прояву цього явища [1; 3; 5; 9]. Найбільш поширеною класифікацією форм булінгу є:

- вербальний, який проявляється шляхом насмішок, словесних образ, расистських та сексуальних зауважень;
 - фізичний, ознаками якого є стусани, штовхання, побиття, злодійство чи шкода власності, відбирання грошей та речей;
 - соціальний, що передбачає виключення з групи, створенням напруженої атмосфери для навчання з метою формування зверхнього ставлення групи (учнів, і навіть вчителів чи персоналу школи) до аутсайдера (жертви). Його ознаками є: бойкот, ігнорування успішної підготовки до занять зі сторони вчителів, ворожа міміка чи жестикуляція, образливі прізвиська; насміхання над виглядом, видом діяльності, поведінкою дітей, які вирізняються серед однолітків; погрози, приниження; примус до «служіння» сильному (нести портфель, бути на підхваті, чергувати), розповідання пліток або поширення чуток про інших тощо;
 - електронне (кібербулінг) – поширення пліток, образливих коментарів і текстових повідомлень через Інтернет (електронна пошта, соціальні мережі, форуми) та мобільний телефон.
- О. Шуміло [7] пропонує умовну класифікаційну систему видів третирування:
- за суб'єктом складом: одноособний та колективний (моббінг).
 - за способом вчинення: прямий (фізична й вербальна агресія) та непрямий (соціальна депривація, плітки та змови).
 - за критерієм мети й змісту: простий булінг та хейзинг – сучасний еквівалент ритуалу ініціації, який існує переважно в закритих воєнізованих та інтернатських закладах освіти. Хейзинг

полягає у здійсненні різних ритуалів, до яких примушують нових членів спільноти, варіюються від нелюдських моральних публічних принижень до грубого фізичного й сексуального насильства

– за характером вчинюваних дій: фізичний, психічний, сексуальний та економічний.

На думку Л. Кішлі [4, с. 127], характерними ознаками третирування є:

- Емоційне приниження включає вербальні (негативно забарвлені висловлювання, використання підвищеного тону, крик, звинувачення у помилках, приниження здобутків і досягнень людини) і невербальні (зневажливий погляд, мовчазне засудження, образливі жести) способи вираження.
- Продовження емоційно образливої і принизливої поведінки впродовж тривалого періоду, тобто якщо неприйняття і не схвалення висловлюється у відносно м'якій формі, але впродовж тривалого періоду, виникає відчуття загнонності і відсутності виходу.
- Непривітна і недовірлива поведінка.
- Втручання у приватне життя людини.
- Наслідком агресивного, негативного ставлення до людини є погіршення психологічного і фізичного стану цієї людини.
- Якщо агресор має намір завдати шкоду іншій людині, або дозволяє чи сприяє, щоб ця людина пережила травмуючу подію.
- Агресор займає вище становище ніж його жертва і відповідно дозволяє собі дії, що принижують гідність і завдають моральної або фізичної шкоди іншій людині.

Аналізуючи проблему третирування у шкільному середовищі, важливо з'ясувати його рольову структуру. Так, Д. Олвеус у своїх дослідженнях зазначає, що існує своєрідне «коло третирування» (bullying circle), яке часто включає учнів з наступним репертуаром соціальних ролей [5; 9]: жертва – учень, що є об'єктом третирування; агресор(и), переслідувач(и) – розпочинають третирування жертви та в подальшому беруть у цьому процесі активну участь; прибічники (помічники) агресорів не є ініціаторами третирування, але пізніше включаються в нього; пасивні прибічники – пасивно підтримують процес третирування; пасивний прибічник можливо третирування – учні, яким у принципі подобається, коли третирують інших, але вони відкрито не вказують своєї підтримки агресорам; сторонній спостерігач – в ситуації третирування дотримується нейтральної позиції, керуючись принципом «це не моя справа»; вірогідний захисник – учні, яким не подобається ситуація третирування інших, але які нічого не роблять, щоби допомогти жертві; захисник жертви виступає проти третирування інших в цілому і допомагає (чи намагається допомогти) жертві.

Аналіз наукової літератури [3; 5; 8; 9] та спостереження свідчать про відмінні особистісні риси «агресора» та «жертви» третирування. Так, типовою жертвою переслідування найчастіше стає вразлива, тривожна, сенситивна, боязлива, сором'язлива, замкнута, невпевнена у собі дитина, схильна до депресивних переживань, відсутніми комунікативними навичками, низькою самооцінкою та негативним само ставленням тощо. Така дитина має проблеми у спілкуванні з однолітками (не має друзів або має менше, ніж інші), тому її соціальний статус у класі часто низький. У фізичному плані такі учні іноді більш слабші за однолітків. У багатьох випадках учні-жертви тримають свої проблеми «в собі». «Агресори» характеризуються низьким рівнем суб'єктивного контролю, імпульсивністю, самовпевненістю, бажанням стати лідером, високим рівнем агресії, неадекватною самооцінкою, зухвалістю та агресивністю (у ставленні до дорослих та однолітків) тощо. У більшості випадків це є фізично розвинуті хлопці або дівчата, які виховувались у сім'ях з негативним соціально-психологічним кліматом – недбайливим або ворожим ставленням з боку батьків, використанням покарань та ін. Варто зазначити, що хлопці-агресори більше схильні до проявів агресії фізичного типу, а дівчата – до вербальної та соціальної.

У контексті розгляду проблеми третирування у шкільному середовищі доцільно розкрити причини виникнення означеного явища. Так, О. Барліт зазначає, що третируванню в освітньому середовищі сприяють:

1. Анонімність великих шкіл і відсутність різноманіття вибору

освітніх установ, тобто менша ймовірність виявлення акту насильства та його обмеження, в силу того, що вчителю важко «дійти» до кожного учня, заглибитися в його проблеми.

2. Поганий мікроклімат в педагогічному колективі. Дратливість, незадоволеність, негативні емоції, професійне та емоційне вигорання вчителів можуть переходити в агресію по відношенню до дітей.

3. Байдужість і байдуже ставлення, тобто перевантажені роботою педагоги часто не втручаються, вважаючи за краще залишити вирішення ситуації самим дітям [1].

Аналіз літературних джерел свідчить, що науковці виділяють такі основні причини булінгу: помилкове уявлення про те, що агресивна поведінка допустима; бажання завоювати авторитет в очах друзів та однолітків (боротьба за лідерство); бажання привернути увагу впливових дорослих; нудьга; компенсація за невдачі в навчанні чи громадському житті; вікова різниця школярів; тиск батьків; жорстоке поводження батьків та відсутність їхньої уваги до дитини; соціальний статус та матеріальні статки батьків; зіткнення різних субкультур, цінностей, поглядів і невміння толерантно ставитись до них; відсутність предметного дозвілля [3; 5; 6]. Отже, причини булінгу можуть бути зовнішні, які пов'язані із закономірностями існування колективу та суспільства та внутрішні, що зумовлені індивідуальними особливостями школярів.

Варто зазначити, що передумовами третирування можуть бути і особистісні фактори, що спонукають дитину до проявів агресії та насилля. До таких факторів належать: особливості психіки (нервовість, дратливість, низький рівень розвитку волевих якостей, надмірна імпульсивність, тривожність); спадковість; органічне ураження головного мозку (травми, арахноїдити, менінгіти та ін.); недостатній розвиток інтелекту та комунікативних навичок, знижений рівень саморегуляції, надмірна емоційність, демонстративність, низький розвиток ігрової діяльності, неадекватна самооцінка тощо.

Проблему третирування в освітньому середовищі, враховуючи макро-, мезо- і мікрофактори соціалізації особистості, загострюють такі чинники [2]:

- відсутність загальнодержавної програми з протидії агресії і насильства у шкільному (молодіжному) середовищі;
- неузгодженість взаємодії певних секторів соціальної роботи;
- недостатня координація діяльності навчальних закладів та соціальних установ ускладнює реалізацію часткових регіональних програм;
- дефіцит методичних програм роботи з кривдниками;
- інформатизація та технократизація соціуму, що передбачає інформаційне перенасичення та перевантаження (перегляд відеофільмів із сценами агресії та насильства, реклама, комп'ютер, мобільний телефон, Інтернет тощо);
- тенденція замовчувати про випадки насильства;
- малий досвід ефективного розв'язання проблеми агресії та насильства у професійній практиці;
- низький рівень професійної компетентності фахівців освітньої і соціальної сфери (вчителі, соціальні педагоги, психологи).

В Україні існує низка нормативно-правових документів щодо попередження насильства та жорстокості в освітньому середовищі, зокрема: Конституція України (ст. 3, 28, 52); Закон України «Про охорону дитинства»; Закон України «Про попередження насильства в сім'ї»; Наказ МОН «Про життя додаткових заходів щодо профілактики та запобігання жорстокому поводженню з дітьми»; Наказ МОН «Про життя вичерпних заходів, спрямованих на дотримання законодавства щодо захисту прав неповнолітніх»; Закон України «Про захист суспільної моралі»; Наказ МОН України «Про виконання рішення колегії Міністерства освіти і науки України, Міністерства внутрішніх справ України та Міністерства у справах сім'ї, молоді та спорту з питань профілактики злочинності та проявів насилля серед учнівської молоді, безпритульності і бездоглядності дітей»; Наказ Міністерства освіти і науки України «Про життя вичерпних заходів спрямованих на дотримання законодавства, щодо захисту прав неповнолітніх»; Наказ Держкомітету у справах сім'ї та молоді, Міністерства внутрішніх справ, Міністерства освіти і науки України та Міністерства охорони здоров'я України «Про затвердження порядку звернень та повідомлень з при-

воду жорстокого поводження з дітьми або реальної загрози його вчинення»; «Інструктивно-методичний лист Інституту інноваційних технологій і змісту освіти МОН України щодо запобігання негативному впливу інформаційно-комунікативних технологій на формування моральної свідомості учнівської та студентської молоді» та ін. Проте, незважаючи на значну кількість документів щодо профілактики агресії, насильства та жорстокості, варто зазначити, що ця правова база є недостатньою. Це підтверджується тим, що вона не охоплює низку питань, пов'язаних із третируванням саме у шкільному середовищі. Окрім того, відсутня загальнодержавна програма профілактики булінгу в освітніх закладах.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. У процесі дослідження з'ясовано, що поняття «мобінг» та «булінг» не є тотожними, оскільки мають деякі

відмінні ознаки (сфера прояву, рольова структура та ін). Термін третирування є більш ширшим і може співвідноситись як з мобінгом, так і з булінгом. Стосовно шкільного середовища більш доцільним є використання поняття «булінг» або «шкільне третирування», яке визначається як сукупність соціальних, психологічних та педагогічних проблем, що охоплюють процес тривалого фізичного чи психологічного насильства зі сторони індивіда або групи по відношенню до індивіда (декількох індивідів), що не в змозі захистити себе у даній ситуації. Охарактеризовані особливості, ознаки, види, форми та рольова структура третирування у шкільному середовищі зумовлюють необхідність розгляду та розробки технологій та заходів щодо попередження та подолання означеної проблеми, а також аналіз зарубіжного досвіду щодо профілактики булінгу, що і є перспективою подальших розвідок у цьому напрямі.

Література та джерела

1. Барліт О. О., Барліт А. Ю. Соціально-педагогічна та психологічна проблема булінгу в освітньому середовищі / А. Ю. Барліт, О. О. Барліт. – Запоріжжя. : Олекс, 2011. – 52 с.
2. Докторович М. Шкільний мобінг: зміст, чинники та шляхи подолання / М. Докторович // Збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції: Дитинство без насильства: суспільство, школа і сім'я на захисті прав дітей / за заг. ред. проф. О. Кікінежді. – Тернопіль : Стереарт, 2014. – С. 165-167.
3. Лэйн Д.А. Школьная травля (буллинг) [Электронный ресурс] / Д.А.Лэйн. – Режим доступа: <http://www.zipsites.ru>. – Загол. з екрану. – Мова рос.
4. Лушпай Л. Буллінг як соціально-педагогічна проблема та шляхи її вирішення (на прикладі досвіду середніх загальноосвітніх шкіл Великої Британії). [Електронний ресурс] / Л. Лушпай. – Режим доступу: <http://eprints.oa.edu.ua/76111/buling.pdf>. – Загол. з екрану. – Мова укр.
5. Превенція агресивності та насильства в освітньому середовищі : методичні рекомендації / [Дроздов О. Ю., Живолуп Л. В., Ніжинська О. В., Сухенко Я. В.]; за ред. Я. В. Сухенко. – Полтава : ПОІППО, 2011. – 80 с.
6. Система захисту дітей від жорстокого поводження : навч.-метод. посіб. / Л. С. Волинець, Т. О. Дорошок, М. В. Євсюкова та ін.; [ред. : К.Б. Левченко, І.М. Трубавіна]; Держ. соц. служба для сім'ї, дітей та молоді, Міжнар. жіночий правозахис. центр «Ла Страда – Україна». – К. : Держсоцслужба, 2005. – 395 с.
7. Шуміло О.О. Щодо визначення видів насильства серед учнівської молоді. [Електронний ресурс] / О. О. Шуміло. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Pbzz_2014_27_31.pdf. – Загол. з екрану. – Мова укр.
8. Leymann H. The Mobbing Encyclopaedia. [Електронний ресурс] / H. Leymann. – Режим доступу: <http://www.leymann.se/English/frame.html> – Загол. з екрану. – Мова англ.
9. Olweus D. Bullying at school: tackling the problem. [Електронний ресурс] / D. Olweus. – Режим доступу: <http://www.oecdobserver.org>. – Загол. з екрану. – Мова англ.

Актуальность материала, изложенного в статье, обусловлена ростом в современных общеобразовательных учебных заведениях случаев третирувания. В статье осуществлен сравнительный анализ понятий «третирувание», «буллинг», «моббинг»; раскрыта сущность и содержание понятия «третирувание», охарактеризованы его признаки, формы, ролевая структура, личностные черты «агрессора» и «жертвы». Раскрыты причины возникновения третирувания в общеобразовательном учебном заведении. Рассмотрены нормативно-правовые документы по профилактике данной проблемы.

Ключевые слова: третирувание, буллинг, моббинг, школьная среда, агрессия.

The topicality of the material considered in the article has been conditioned by the spread ill-treatment cases in modern secondary schools. The comparative analysis of concepts of "ill-treatment", "bullying", "mobbing" has been conducted as well as the signs, forms, role structure, personality traits of "aggressor" and the victim. The reasons of ill-treatment in secondary schools has been exposed. Normative legal documents to the prevention of the noted problem have been considered.

Key words: ill-treatment, bullying, mobbing, school environment, aggression.